

МИХАЙЛО ЖУК.

Погасле світло.

Незабутньої пам'яті М. М. Коцюбинського.

*З глибокою пошаною Вірі Устиновні
Коцюбинській, дружині покійного, — при-
свячую.*

Я малюю його портрет... Михайло Михайлович сидить проти мене на підвисненню і розповідає свої пляни, своє вражіння від прочитаних книжок. Яскраве сонце залило садок, що видний йому у вікно, воно хвилями рефлексів проривається до хати, і я стежу, ловлю зміни і шукаю душі Михайла Михайловича, що пробивається у виразі лица. Він змучений роботою у статистичному бюро, він не може уже швидко ходити, бо щось йому так іноді гостро коле у груди, але се ще людина з повним темпом життя. Високе чоло, то хмарить ся, то прояснюється ся, спливає до лінії брів, там його здержують гострі краї і зразу у глибину дві темні кринички його очей; у темноті грають дві зірки од сонця і поволі плывуть у напрямі бічної стіни, вбирають у себе вигляд розвішаних там шкідців і малюнків. Серед розмови він перериває і вставляє своє спостереження про якусь з моїх робіт, а там знову повертає на розпочату тему.

От він змовк, бо я зарисовую уста; спочатку вони ще хвилюються ся, мов течія води, а потім стихли; посунув ся трохи лівий куточок і поклатала ся смужка од крила носа до того куточка. Ся смужка, наче замкнула його, і виразно каже, що він самотний. Бо се тільки уста еднають його у розмові з людьми, а тепер очі і чоло урочисто святкують своє свято самотности. Вони не пропустять од себе випадкового слова, вони роблять свою роботу таємно од усього світу... А уста... От собі телеграфічна машинка, що вистукує надані телеграми, що може переплутати часом і зміст. Але, коли він їх затулив, коли вони, на жаль, не переказують мені течію його думки, то вони достроюють ся до виразу цілого лица. Вони стисло облягли, як міцно підперезаний пояс до роботи облягає поставу чоловіка, і беруть собою його самотність.

І так тягнули ся у мене ті незабутні дні, коли я малював портрет дорогої кожному Українцеві людини.

Я не маю тут на увазі вичерпати усі сторони духової організації нашого художника слова, я тільки хочу подати те, що ві-

домо мені з його життя, у стрічах моїх з ним,—се будуть вражіння мої особисті з запису того, що одержав мій мозок. Вони може принесуть тільки сторінку до тої праці, яку покладе історик нашої літератури на зрозумінне так передчасно погаслої для нас творчости.

Минали дні, здорове М. М. розхитувало ся чим раз то більше, але полудневе сонце знову доповнювало енергію, засмалювало у брунатний колір його обличчя на те, щоб по повороті до Чернигова зїсти бездушними цифрами статистики. Як мікроби обсідали його ті цифри і як мікроби робили своє підпольне діло що дня по пять годин на протязі довгих літ. Але от йому не треба уже ходити на обовязкову роботу, він забезпечений хлібом щоденним, йому дали субсидію на увесь час, і він тепер тільки художник.. Яка золота мрія! Цілий день твій. Можеш викликати, як чарівник, перед собою усі твої спостереження над житєм, можеш їх розганяти, ломити і знову творити. І він з запалом молоді людини біжить ловити вражіння. Йому такий великий світ, так багато до всього діла: і острів, кинений серед Адріятики, Гуцульщина з її окремим світом, і люде з їх психологічними таємницями... Дух захоплює! І такі коротенькі години тої людської доби і так багато треба витратити часу на органічні потреби свого тіла. Але то нічого. Написана перша повість з гуцульського життя, він поспішає туди за новим матеріалом, і.. вже зовсім слабкий повертає до Чернигова. „Багаті записи маю... Усе у голові готове... Сядь, та пиши. Так отже заслаб. Хоч, правда, і зливи там були у горах — навіть одежа не висихала“ — так розповідав М. М. Останній раз він був у моїй хаті 20 вересня. — „Сьогодні почуваю себе краще і от вибрав ся до вас, побачити ваші малюнки. Покажіть, покажіть, що ви зробили“ — привітавшись, почав Михайло Михайлович. Я порядкую, прибіраю безлад, що так робить ся мені помітним у присутности другої людини, а він пильно стежить за кожним моїм рухом, щоб я часом якось непомітно для нього не сховав якого рисунку. — „А ото що?“—питаєть ся він.. — „Та се дурниця, так собі, шкіц маленький“. Він прохає дістати той самий шкіц і серіозно придивляеть ся. Очі його помічають усе. Так мені знайомі і рідні ті очі художника, що вбирають у себе кожну деталь життя. „А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій... воно здасть ся тобі... колись... як матеріял“. — Так в словах малюнку свого

„Цвіт яблуні“ каже М. М. про художника. Я одкриваю йому центр роботи своїх літніх вакацій, великий малюнок-акварель „Біле і чорне“. Закінчено тільки правий і лівий бік акварелі, а сама середина ще не зроблена і я пояснюю її словами. Він слухає і дивиться ся, дивиться ся не аби як, а відчуваєш, що ціла його душа тут, що він переживає усе і зв'язує у своїй уяві недокінчене з укінченим. — „Мене дратує ся чорна квітка, от тут, з правого боку...“ різко кидає М. М. Мене наче уколів хто. Не його увага або незгода з комбінацією фарб, а іменно його різкий, трохи грубий тон у голосі. Він миттю помічає се і поспішає викреслити грубе місце. — „Я може помиляю ся, з мене поганий критик і краще, коли ви мене не будете слухать“. Тут так само, як і у „Цвіті яблуні“, він відчуває якийсь дисонанс і з теплотою люблячого людського серця додає: „Моя любя донечко, чи ти не гніваєш ся на мене!“ Тільки всеж він не може заспокоїти ся з тією квіткою і тягом повертає до неї. Щось таке вкратило ся, чого він не може зв'язати і воно його турбує до болю. Він відчуває, що художник, як оператор, не повинен боятися нічого. І він не боїть ся різко позначити почуття батька-художника, у якого помірає дитина. Тільки верх бере людина і після болючої операції він м'яко додає останні слова. М'якість, та пейзажова ніжність, що перлинами розсипана по його творчості, се його людяна прикмета; гострість, мов яскраве світло полудневого сонця, — се його прикмета, як художника. Замовляючи в мене вінету на свою останню книжку „Тіни забутих предків“, він пише так само м'яко, щоб не вразити другої людини: „Очевидячки, я вас не вяжу темою вінети, але мені здаєть ся, що вінета може бути зв'язана не тільки з даною книжкою, але взагалі з характером автора, або й з нічим не зв'язана. Чи так?“ Характерне останнє слово, зм'ягчаючий півтон. Бо коли вже рисунок був зроблений і М. М. повернув ся з клініки до Чернигова, то, розмовляючи з ним, я довідав ся, що йому страшенно хотіло ся мати на окладинці мої квітки. — „Я так люблю ваші рисунки з квіток, вашу стилізацію рослин“ — казав М. М. І знову на мене війнула м'яка людина, яка примусила себе у листі замовкнути, щоб нічим не зв'язувати чужої творчості.

Він так любив сонце, золоту мрію соняшного дня, що я відчуваю за обов'язок поділитися з громадянством випискою з одного з листів до мене. Лист сей писаний з другої подорожі на Капрі 2 (15) VII. 1910 року. „...Особливо сонце, багате, щедре і ласкаве, не пекуче, як у нас, дуже добре впливає на моє здоров'я. Якось так весь організм пересякаєть ся ароматом моря, квіток, так пе-

реповнив ся красою, що забуваєш, що ти людина, доволі нечисте створіння і сам собі здаєш ся запашною рослиною. Весь час душа співає, достроюєть ся до загальної гармонії. Тільки тут розумієш вираз *dolce far niente*, бо справді спочинок ніде не буває таким солодким. Не знаю, може на мене Капрі так впливає, але кращого чогось для спочину уявити собі не можу, хоч уже пробував різних країв.

День свій поділяю між морем і землею. Ранки—над морем, по обіді — на морі, а як ні, то блукаю по диких місцях серед скель, цвітучого дреку, золотого як сонце, міртів у весільнім убранню, серед гіркого духу полиню. Тут по цілих днях можна бути в абсолютній самоті, серед природи“. Сила у сих кількох словах, у маленькому писаному шматочку „Хвали Життю“. Дуже гірке воно се жите, але коли у йому є сонце, є людське страждання, то варто самому страждати і жити. „Муки, як руки, на струни поклада“ — згадував М. М. з вірша Олеся на смерть М. В. Лисенка. — „Гарне місце, влучно сказано“ казав він.

Усе негармонійне вражало покійного до того, що він з огидою доторкував ся до його. Чи то була писана річ, чи то який вчинок людини, чи малюнок, чи одяг, — усе підлягало контролі і про все він висловлював, не криючись, свою думку просто у очи.

Широкі горизонти приваблювали його душу, бо крім любої для нього літератури, його глибоко торкало ся і діяльне громадське жите і загально-світові болі, а головне занепад свого рідного краю. В одному листі він пише: „Ось вона — наша некультурність! Але ми самі винні — слабо ми робимо українську культуру — і бючи себе в груди, я не раз кажу: мій гріх, мій великий гріх“. Звичайно, що його тут був найменший гріх. Бо коли повстала у Чернигові „Просвіта“, і повстала вона за допомогою покійного, то діяльність голови її — М. М. Коцюбинського була чи не найбільшою за увесь час, поки він господарював у ній. Найважливіші ініціативи були з його боку, чорна робота також виконувалась ним старанно, як і другими членами, дорогий час покладав ся на дороге діло. А разом з тим він уже був слабий і заробляв службою і уділяв час, щоб написати повість чи оповідання. Ні одна нова книжка з всесвітньої літератури не пройшла так, щоб не прочитав її М. М. І кожне таке читання було не побіжне, а з старанною оцінкою для себе кожного автора. Того вже не беру, що й найменча дрібничка в українському письменстві цікавила його, як власна дитина. Писання молодих авторів він сам нераз одсилав до редакції і заохочував писати далі. Можна тут поду-

мати, що я збираюся подати тільки плюсові сторони покійного. Але не так давно Мих. Мих. мені казав: „Немає людини без тіневої сторони... Тільки та й різниця поміж людьми, що певна частина їх має щось таке, що переважає звичайний зміст і забуває про їхню тінь, а знов більша частина, крім тіни, нічого не має“.

Природа починає оживати... Дихає весняним теплом сонце, побільшуються пташачі голоси. Зсунула ся з красуні зимова ковдра і лежить земля і розцвітає під палкими поглядами сонця.

І я йду до того, хто так любить жите і землю і її весняний чад кохання. Мене до хати пускає сестра покійного і вже по виразу її лица я бачу, що не добре Михайлови Михайловичу. Вона розуміє мій погляд і одразу каже: „Уже дві ночі, як не спав... їсть погано... і стогне, не перестає стогнати“... У хаті стрічаюсь з дружиною покійного, з донькою Оксаною... Усі вони ходять навшпиньках, пошепки розмовляють... А там, з тої хати, де за столом, здоровий працював М. М., чути заглушений дверима стогін. У кріслі, якимось зовсім зсунувшись, сидить старенька мати покійного. Сива голова її якимось покірливо похилилась до долу. Вона тільки тінь, і мовчить як тінь, і чекає, коли настане час повного здоров'я її Мусі, дорогого сина. Давно вже її сліпі очі втратили любу дитину, вона сліпа і не бачить, ані його обличчя, ані рухів... вона тільки чує його голос, знає, що він турбується про неї. Мати розпитує кожного, чи дуже змарнів її син, вона прохає лікаря порадити, щоб йому таке зісти. І чує од Михайла Михайловича:—„Не питайте ви, мамо, лікаря, а краще мене спитайте—що я можу їсти... Я їсти хочу, але все мені шкодить“... І стара тихенько повертає, і помацки йде у свою хату з болем, з тугою, з уразою до лихої долі. Я тихенько сідаю на канапу і мовчу. Незнаю скільки минає часу, коли ж мене просить до себе слабій. Він дуже змарнів і не перестас потиху стогнати. Простягнув до мене знесилену руку і прохає сісти.—„Розповідайте щось про себе, а я помовчу, бо мені важко балакати“, — каже він до мене. Але якимось я не можу одразу взяти ся до розмови: мене так пригнічує його вигляд, що я спершу кажу якісь мало значучі фрази.—„Читали ви „Дзвін“?—питає Мих. Мих. Я кажу, що не встиг ще перечитати, а тільки переглянув де-які статті. — „А я от прочитав Винниченкового „Олафа“...—і він простягнув руку по книжку, що лежала побіч. Очі йому блиснули живою іскрою і схвильований художник прокинув ся, щоб сказати своє вражіння — „Невдатно написане, не вдало ся! Він не знає сього житя, а з тих матерія-

лів, що напишуть знайомі у листі не можна віддати характеру і нервів даного типу“.

Потім він трохи заспокоївся, знову підняв книжку, що було поклав біля себе, і глянув на початок другої річи.— „А все ж він письменник... От я прочитав сих кілька рядків і маю таке вражіння, що се простий ситець по 8 к. за аршин. А у Винниченка сукно і сукно не аби яке; хоч я його і не буду носити, бо воно мені не до смаку, але воно доброго виробу“.

Після сього він безсило випустив книжку і змовк. Видно, що йому важко говорити, але він не може, бо йому важне те, що приносить рідне мистецтво. Тільки півтора тижня лишила йому смерть до життя, але не змогла вона одбити у його ані краплини того живого, чим живе здорова людина. Він до останніх днів не йняв віри у трагічну розвязку і через те не встиг навіть підписати духовниці.

Ще в четвер, 11 квітня, коли він запрохав до себе Ілю Людвиговича Шрага, щоб побалакати з приводу духовниці, він казав:— „Ви се складіть і будьте ласкаві прийти до мене через чотири дні. Я тепер маю приймати нові ліки... А коли я вживаю що нове, то почуваю себе погано... і тепер так буде: я передбачаю. Через чотири дні я одужаю і тоді вже добре обміркуємо усе“... На пропозицію Ілі Людвиговича зробити се негайно—він рішуче зрікся і знову повторив, що через чотири дні, т. є на другий день свят, він зможе підписати духовницю. І знову, трохи раніше, були ми, я і д. Шраг, у М. М.. Він жалувався нам:— „Наобридло мені лежати так... не звик я до такого існування. Таку силу ліків мушу вживати, що цілого дня мало“.

— А що ви тепер вживаєте?—питає Іля Людвигович—і як воно вам допомагає?

Він каже, що вживає морфій, який зтишує болі, але що потім погана реакція.— „То чому вам не приймати морфію, коли він все ж вам зтишує біль“?—настоює І. Л.— „Ні, ні,—заперечує М. М.— морфій така річ, що до його легко при звичаїтись і стати морфіністом... се так само, як і тютюн“.

Він боїть ся стати морфіністом, бо вірить у своє існування.

Не раз він казав своєму чернігівському лікарю, доктору Утевському: „Я знаю, що ви песимістично дивитесь на життя, а я його люблю, люблю цілою душею... Смерти я не бою ся, бо се неминуча для людини річ... Але я готовий страждати во ім'я життя,

коли ви маєте надію, і без ліків буду перетерплювати болі. Коли ж ви іншої думки, тоді дайте мені морфію, щоб не страждати во імя смерти“.

Був розкішний день 12-го квітня. Білі, мов лебедині пера, плавали хмари у блакиті. Сонце світило і гріло молоде листе на деревах, на траві; сонце викликало пахощі з перших квіток кульбаби і напоєне ним повітре, з вохкою прохолодою землі, вливало ся цілющим бальзамом у грудь.

Я сидів у садку і читав. Раптом мене пробудив голос старшого сина М. М., який спеціально приїхав по мене, щоб зараз же я збирав ся до них. Мене завжди турбувало якесь сумне почутте, коли хто з родини М. М. у мене.

Я тягом очікував чогось страшного, чогось, що принесе мені чорну звістку.

— Як татко?—було моїм першим питанням.

— Нічого... Дуже погано було йому цілу ніч... А тепер там доктор, та Ілля Людвигович, треба вас, щоб підписати духовницю.

Коли я приїхав з Юрком Коцюбинським до них, то вже не було нікого.—Ілля Л. і лікар поїхали до дому. Знову у хаті той самий неспокій, тільки М. М. стогне більше, як звичайно. У голосі я вчуваю, що страшений біль схопив його залізною рукою. Потім знову тихо і якась розмова. „Мабуть пройшло“—думаю я. Ні, знову рвота, знову стогін.

Щоб не заважати своєю присутністю, я вийшов у садок, захопивши останню книжку „Вістника“, та примірник книжки М. М. „Тіни забутих предків“.

Але незабаром мене покликали у хату, і дружина М. М. попрохала переписати духовницю і підписати, як треба було по формі. Схвильований, я двічі робив помилки і наново переписував те саме. Нарешті скінчив. Встаю, щоб при першій можливості дати Вірі Устимовні, дружині покійного, і чую різкий стогін, такий несподіваний, болісний і жахливий, що коли настала тиша, то я снинив ся, наче біля провалля. Чую тільки незнайомий голос, що каже: „подушку з кислородом“! Я поспішаю туди, але мене зустрічає плач дітей і слова:—Тато помер! „Як? — проносить ся у мене в голові — він помер! Не стало зорі на українському небі... А очі мої вже спинили ся на пожовклому обличчю покійного. 25-ть хвилин на третю, якось механічно поглянув я на годинник. Так, 25 хвилин на третю не стало дорогого нам життя.

В розмові лікар мені сказав: „Серце Михайла Михайловича віддало усі сили, усі до останку і тоді погасло. Все, що знала медицина, було зроблено, щоб вирятувати його, але, як я казав Михайлови Михайловичу словами Гете: О, так! Дух медицини легко обхопити. Ви можете пізнати велике й мале колесо науки тільки для того, щоб на прикінці дати можливість хворобі плинути так, як се бажано Богови“.

Пять літ тому назад, на початку травня, я був з М. М. у Тройці (де його тепер поховано). Ми розглядали з ним чудовий круговид і, памятаю, він висловив ся тоді:— „Як тут гарно! Як би помер, то кращого місця і не треба для вічного спочинну“. Бажання його виконане. — „Що вам нагадує вода весняної новині, коли вона починає обсихати?—спитав він після того у мене і не чекаючи відповіді додав: — Коли зявляеть ся по середині горбок землі, потім більший, то наче се спина гіпопотама, що вилазить з води“. Ми просиділи на тому місці до самого вечера і аж тоді повернули додому.

Тепер же, 15-го квітня, його мали однести туди, де нераз він живий приглядував ся до капризних змін природи.

Той останній день настав ясний і блискучий. Сонце, здаєть ся, подвоїло свою енергію і до другої години зробило ся душно, як у літку. Я прийшов до церкви коло першої години, а на цвинтарі було вже повно народу. По-декуди чорніли фотографічні апарати; стояли люде групами, рядами, ховали ся у затінок під деревами. З церкви поніс ся спів... Ще трохи і почали виходити хорісти, а потім зявила ся домовина... Сонце впало на обличчя М. М. і цілувало його аж до самої могили. Високо на раменах рідних, друзів і прихильників тихо рушив Михайло Михайлович за церковні ворота. Білили дві колісниці з вінками, та з жовто-блакитними стьожками, чорніли написи і на жовтому і на блакитному полі; а тут різнобарвний натовп починає витягувати ся в лінію і вливаєть ся в вулицю, що йде повз міську думу. Далій далій... Скінчили ся будинки і дихнуло прохолодою дерев, дорога йде поміж двома зеленими стінами, що закривають собою усе, але от ще раз на ліво, ще трохи і могила... Вона з самого краю високої гори, а там широкий простір! По горбах розбігли ся люде, густо, густо засіяли зелений килим землі. І тільки дуби простягають над ними свої чорні, жилаві руки. Труна вже стоїть біля самої ями... Ще одкрита, ще сонце має змогу в останнє нагадати покійному про свято весни.

Коли за життя М. М. був чим схвильований або захоплений своєю роботою, то лице його робило ся блідим і тільки вуха палали кровю.

Тут так само у його вуха стали червоними. Може то зробило сонце, може які інші фізіологічні комбінації, але на тлі блідого виду—вони теж нагадували моменти його внутрішніх переживань.

Од могили аж на другий горбок залунала „Вічная пам'ять“. Скінчило ся, стихло... Потім ще раз і всі чогось стоять і очікують. Щось недокінчено, чогось бракує і не скоро забирають ся люде до дому.

Але от настав момент, коли вже немає нікого... Свіжий горбок жовтої глини з піском, чотири—пять вінків з живих квіток і ціла маса слідів од підшов довкола могили.

Тихо згасає весняний вечір і мінить блакитні тони на жовті, жовті на злото, злото на жар і вкінці на синяву задуму смеркання. Долиною, під самою горою, розкидані людські оселі, а далій луки зелені з шматочками весняної води. Темною, синявою смужкою простягнув ся лісок—„Святе“, як його звать у Чернигові, а там десь в глибині місцями прориваєть ся для ока Десна. Так вільно дихати і так багато різноманітного простору, коли станеш біля нової могили! Невже, любий художнику, ти на віки заплющив свої очі?
